

ILLEMTANKÖNYVEK ÉS TÁRSALGÁSI ÚTMUTATÓK MINT TÖRTÉNETI SZOCIOPRAGMATIKAI FORRÁSOK

NÉMETH LUCA ANNA

1. Bevezetés

A jelen tanulmány középpontjában egy olyan forrástípus áll, amelynek tanulmányozása a magyar nyelvtörténetírásban meglehetősen háttérbe szorul,¹ noha vizsgálata igen tanulságos lehet: az illemirodalmat, vagyis az illemtankönyveket és társalgási útmutatókat mutatja be a történeti szociopragmatikai kutatások lehetséges forrásaként (vö. Sárosi 2003: 444).

Ennek megfelelően a munka két nagyobb részre tagolódik. Az első nagy egység a történeti szociopragmatikai vizsgálatok mibenlétével foglalkozik, továbbá bemutatja a történeti udvariasság-/udvariatlanságkutatás viszonylag fiatal diszciplináját, amely az illemirodalmat forrásként felhasználó kutatások szűkebb elméleti keretét jelenti. Ebben a részben kap helyet az etikettirodalom történeti forrásegyüttesként való ismertetése, illetve – minthogy ezek egy része képezi a dolgozat korpuszát – a 19. század második felétől a 20. század elejéig megjelent illemtankönyvek udvariasságkonceptiójának vázlatos bemutatása.

A munka második fele az illemirodalommal mint történeti szociopragmatikai forrásegyüttesrel foglalkozik, rávilágítva a nyelvi udvariasság pragmatikai, illetve társadalmi vonatkozásainak vizsgálati lehetőségeire, a különböző illemtankönyveket és társalgási útmutatókat alapul véve. A dolgozat korpuszának összeállításakor nem törekedtem teljességre: az anyag nem tartalmazza a 19. század második felétől a 20. század elejéig tartó időszak összes illemirodalmi művét, inkább képet kíván adni ezekről jellemző példák bemutatásával. A jelen munkában a hangsúly sokkal inkább a nyelvi udvariasságnak az etikettirodalomban megjelenő pragmatikai és társadalmi vonatkozásaira esik, tekintettel arra, hogy az udvariasságfogalom történeti változásainak tisztázása egy jelenleg is zajló, átfogó kutatás feladata lesz.

¹ Az illemirodalom nyelvtörténeti szempontból „lényegében teljesen kiaknázatlan” voltára – tudomásom szerint – először Maitz Péter (2006: 313) utalt a nyelvi nacionalizmust vizsgáló tanulmányában. Maitz kutatásában az illemtan- és társalgási könyvek az elemzett korpusz részét képezik.

Az illemirodalom mint történeti-szociológiai forrásegyüttes felhasználhatóságát Fábri Anna (2001: 13) is megemlíti más tudományterületekre utalva.

2. Történeti szociopragmatika

A történeti perspektíva érvényesítésének szükségessége a pragmatikai vizsgálatokban a 90-es évek közepén vetődött fel (Jacobs–Jucker 1995), innen datálható a történeti pragmatika² mint önálló, aktív tudományterület megjelenése is (Jucker 2009). A diakrón szemléletű pragmatikai vizsgálatok célja a különböző nyelveket pragmatikai aspektusból kutatni azok történetiségében (Jucker 2009: 325), vagyis a történeti pragmatika „a nyelvhasználat és a nyelv összefüggéseit vizsgálja a történetiségben, különös tekintettel a két vagy több résztvevős interakciókra és azok kontextusára” (Sárosi 2003: 441).

A történeti **szociopragmatikai** kutatások – a Leech (1983: 10–11)-féle felosztást³ alapul véve – nem az elméleti, általános pragmatikai, hanem a nyelvhasználatnak a társadalmi beágyazottságából adódó, specifikus kondícióival foglalkozó pragmatikai vizsgálatokhoz sorolhatók, amelyek a nyelvhasználat társadalmi és szituációs kontextusára egyaránt figyelmet fordítanak, különös tekintettel az ezen kontextusok által előidézett normákra, amelyeket az egyes beszédhelyzetek résztvevői pragmatikai célból alkalmaznak (Culpeper 2010: 76). Minthogy az illemirodalom által leginkább vizsgálható nyelvi udvariasság is a társadalmi és a szituációs kontextus meghatározta nyelvi jelenség, e forráscsoport vizsgálata során a történeti szociopragmatika terminus használata célszerű.

A pragmatika körébe tartozó vizsgálódásokat szűkebben vagy tágabban szokás meghatározni – ezek az értelmezések pedig a történeti szociopragmatikai vizsgálatokat is meghatározzák. A pragmatika szűkebb értelmezése (a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat kontextusa közti kapcsolatok tanulmányozása, különös tekintettel a nyelv és a kontextus grammatikalizálódott kapcsolataira vö. Levinson 1983: 9) helyett a történeti szociopragmatikai vizsgálatokban a tágabb felfogást (Leech 1983: 4) érdemes érvényesíteni, amely szerint a pragmatika a nyelvhasználat alapelveivel foglalkozik, nem kötődik szigorúan a grammatikához. A szélesebb körű értelmezésben a pragmatikai kutatások mikro-, illetve makropragmatikai vizsgálatokra oszthatók (Mey 2001²): előbbieket a nyelvi tevékenység grammatikai összefüggéseit, utóbbiak a nyelvi tevékenység tágabb, szociokulturális vonatkozásait (ide sorolható az udvarias nyelvi tevékenység is) tanulmányozzák (Tátrai 2011: 41). Az udvarias nyelvhasználatot diakrón perspektívából tanulmányozó kutatások eszerint a történeti szociopragmatika körébe tartozó, túlnyomórészt makropragmatikai vizsgálódások.

A történeti szociopragmatikai vizsgálatok rendelkezésére álló források köre – éppen a történeti és pragmatikai szempont együttes alkalmazása miatt – korlátozott, hiszen a régebbi nyelvtörténeti korok szóbeli nyelvhasználatához a kutató közvetlenül nem férhet hozzá. A tárgyalt tudományterület elsődleges forrásait ezért a tanúvallomások, (magán)levelek, irodalmi szövegek, drámák, végrendeletek, régi nyelvtanok, nyelvkönyvek, illetve korabeli illemtankönyvek és társalgási útmutatók jelentik (vö. Sárosi 2003: 444). Ezekben belül is fontos elkülöníteni a laikus nyelvhasználóktól származó nyelvi adatokat vagy metanyelvi kijelentéseket, illetve az egyéb, jobban körülhatárolható írásos forrásokban fellelhető, tudományos igényű nyelvi reflexiókat (Maitz 2000: 510).

² A tudományterület elnevezése a szakirodalom alapján nem egységes, előfordul a történeti dialóguselemzés, illetve a történeti diskurzuselemzés terminus is (vö. Kádár 2014).

³ A jelen vizsgálat szempontjából különösen fontos, hogy Leech (1983: 10–11) az udvariassági elveket is a szociopragmatika alá sorolja.

3. Történeti udvariasság-/udvariatlanságkutatás

Az udvariasság interdiszciplináris területe számos aspektusból vizsgálható, ezek egyike a jelenség nyelvészeti leírása. Ezen belül is több megközelítési mód (etnometodológiai, antropológiai, maximaelvűség stb.) érvényesülhet, amelyek dominanciája tudománytörténetileg változik.

A pragmatika érdeklődési körébe tartozó területek történeti perspektívájú megközelítése az udvariasságvizsgálatokban is megmutatkozott: az udvariasság diakrón dimenziójára helyezve a hangsúlyt jött létre a történeti udvariasság-/udvariatlanságkutatás⁴ diszciplinája a 2010-es években (Kádár – Culpeper 2010; Kádár 2013).

Ebben a keretben az udvariasság diakrón dimenziójára helyeződik a hangsúly, így nemcsak az udvariassági/udvariatlansági tevékenységek időbeli változásának vizsgálatára nyílik lehetőség, hanem az udvariasság kulturális és ideológiai szempontok mentén konstruált fogalmának kontrasztív vizsgálata is lehetővé válik különböző korok és társadalmi viszonyok között. A tudományterület egyik alapvetése ugyanis, hogy az udvariasság – mint társadalmi gyakorlat és mint nyelvi viselkedésforma – normái és megnyilvánulási formái történetileg relatívak, vagyis a társadalmi tér és az idő változásainak kitett udvariasság-fogalommal és udvariasságértelmezésekkel kell számolnunk (Kádár – Haugh 2013: 156–178). Ebben a keretben az udvariasság nyelvi eszközei is a diakrón változások felől közelítendőek meg.

A történeti udvariasságkutatás keretében megvalósuló vizsgálatok főbb célkitűzései a következők lehetnek: az udvariasság/udvariatlanság fogalmának leírása és összehasonlító elemzése történeti kontextusban; az udvariasság fogalmában tapasztalható változások és ezek okainak leírása; a történeti udvariasságkutatás számára alkalmazható elméleti és tudományos keretek módosítása, újak kidolgozása (Kádár – Culpeper 2010: 13).

Az első esetben a Jacobs–Jucker (1995) által a történeti szociopragmatika egyik megközelítésmódjaként leírt pragmafílologia gyakorlati, az udvariasságra vonatkozó adatokon és szövegeken való alkalmazásáról beszélhetünk. (Eszerint az illemtankönyvek és társalgási útmutatók – úgy is, mint metapragmatikai, közelebbről metaudvariassági szövegek – tanulmányozásán alapuló vizsgálatok is a történeti udvariasságkutatás pragmafílologiai területéhez sorolhatók.) Az ilyen eljárás többnyire komplex rekonstrukciós munkát igényel, és számos kérdést vet fel, amelyek közül az egyik legfontosabb, hogy mit tett, hogyan viselkedett az egyén egy adott kontextusban és történelmi periódusban azért, hogy udvarias legyen, valamint hogy a kutató mely társadalmi réteg udvariasságfogalmát vizsgálja (Kádár 2013: 7), amint erről a későbbiekben is szó lesz. Emellett ahhoz, hogy az udvariasság/udvariatlanság fogalmát történetileg a maga komplexitásában értelmezhesük, figyelembe kell venni a különböző korok eltérő (nyelvi) ideológiáit, társadalmi berendezkedését, közösségi normáit, műfajait, helyzetét, interakciós gyakorlatait, nyelvi struktúráit és forrásait (Kádár – Culpeper 2010: 13).

A történeti udvariasságkutatás keretében végzett vizsgálatok célja lehet feltárni egy adott társadalomban létező udvariasságfogalom vagy udvariasságfogalmak változását, illetve az ezen változások mögött meghúzódó általános mechanizmusokat. Ebben az

⁴ A továbbiakban az egyszerűség kedvéért a történeti udvariasságkutatás terminust használom.

esetben a vizsgálódás célja egyszerre terjed ki az udvariasság fogalmának lokális vagy individuális, illetve általános dimenziójára.

A tárgyalt tudományterület harmadik jelentős célkitűzéseként az udvariasság történeti kontextusára vonatkozó új elméleti és elemzési keretek kidolgozása, illetőleg a már meglévők módosítása említendő.⁵

4. A nyelvi udvariasság mint történeti szociopragmatikai jelenség

Az udvarias nyelvi tevékenység kutatása tehát a nyelvhasználat szociokulturális vonatkozásait tanulmányozó pragmatikai vizsgálatok közé sorolható (az udvariasság pragmatikai szempontú kutatásának áttekintését lásd Szili 2007). Az udvariasságot ugyanakkor a nyelvi megjelenési módok mellett társadalmi viselkedésként is értelmezhetjük, az udvariasság e két formája azonban szoros összefüggést mutat, hiszen az aktuális udvariassági elvárások tükröződnek a nyelvhasználatban (vö. Szili 2007: 2) – ez tanulmányozható az illemtankönyvekben és társalgási útmutatókban is, amelyek, amint arról később szó lesz, az illendő társadalmi viselkedésre vonatkozó elvárások mellett nyelvhasználati kérdésekkel is foglalkoznak.

Az udvariasság mint pragmatikai jelenség vizsgálata során ezért azokat a pragmatikaértelmezéseket célszerű alapul venni, amelyek által az udvarias nyelvi tevékenység szociokulturális beágyazottságára is reflektálni lehet. Ilyen értelmezés Meyé (2001²: 6), aki szerint a pragmatika a nyelvhasználat tanulmányozása a társadalom által meghatározott emberi kommunikációban,⁶ illetve a beszédhelyzet társadalmi és pszichológiai tényezőit előtérbe állító Yule-féle (1995: 3) definíció, amely alapján a pragmatika a viszonylagos távolság kifejezése tanulmányozásának tekinthető.⁷

A meghatározó pragmatikai udvariasságértelmezések az udvariasságot társalgási maximák megnyilvánulásaként (Leech 1983), arculatvédő tevékenységként (Brown – Levinson 1987), illetve a társalgó felek közti kölcsönös egyezményként (Fraser 1990: 232–234) értelmezik. A nyelvi udvariasság diakrón aspektusú vizsgálata során az említett értelmezési keretek is felhasználhatók, a történeti meghatározottságú kutatások hozadéka azonban az elméletek kritikája is lehet (pl. a Brown – Levinson-féle elméletre Culpeper – Demmen 2012).

A nyelvi interakciók által a nyelvhasználók személyközi viszonyait is alakítják, amelyeket a nyelvi udvariasság társadalmi beágyazottsága jelentősen befolyásol. Ez különösen megszólításokban, illetve a kommunikációs partner nyelvi jelölésére alkalmas elemek terén érhető tetten, a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek sokfélesége ugyanis a társadalmi kapcsolatok sokféleségét képezi le (Domonkosi 2002: 4). A megszólítások

⁵ Ezek a célkitűzések természetesen nem különíthetők el élesen egymástól, hiszen egy történeti kontextusú, deskriptív jellegű udvariasságfogalom-vizsgálat egyben megkövetelheti egy új elméleti keret megalkotását, illetve egy már létező módosítását is.

⁶ „[...] studying the use of language in human communication as determined by society.” (ford. N. L. A.)

⁷ „[...] the study of the expression of relative distance.” (ford. Szili Katalin [2007: 1])

történeti szociopragmatikai vizsgálata során tehát a társadalomtörténeti változások figyelembevétele elengedhetetlen.⁸

Az udvariasság kulturálisan és történetileg relatív fogalmának vizsgálatakor egyszersmind az udvariasság koncepcióként való értelmezését is szem előtt kell tartanunk.⁹ Ez a megközelítés a tárgyalt jelenség társadalmi beágyazottságának egy másik aspektusára helyezi a hangsúlyt: a személyközi viszonyok mellett arra hívja fel a figyelmet, hogy az „udvariasság” nem természetes jelenség, hanem történetileg és szociokulturálisan változó fogalom, amely mindig egy adott, általában a felsőbb társadalmi rétegekhez tartozó és jelentős társadalmi erővel bíró, ún. normakijelölő csoport által kialakított koncepció keretében értelmezhető (Ehlich 2005²; Watts 2003: 34). E csoport tagjai határozzák meg, írják elő azokat a szabályokat, elveket, szokásokat, amelyeket az adott szociokulturális keretben az udvarias viselkedés ismérveiként tartanak számon. Így a normakijelölő csoport alakítja a korszak metaudvariassági diskurzusait, kontrollálva az udvariasság aktuális fogalmi konstrukcióját.

Az eddigiekben az udvariasságot mint történeti szociopragmatikai fogalmat tárgyaltuk, különös tekintettel az udvarias nyelvi viselkedésre és annak történetileg változó és szociokulturálisan beágyazott jellegére. A fentiek egyszersmind azt is jelzik, hogy számos szempont veendő figyelembe egy, az udvariasságot az illemtanokadalomba tartozó művek alapján vizsgáló kutatásban (pl. az udvariasságfogalom bemutatására szolgáló elmélet kiválasztása, az udvariasságkoncepcióhoz köthető normakijelölő csoport meghatározása, az adott időszak társadalmi struktúrájának, illetve nyelvi ideológiáinak figyelembevétele stb.), tekintettel arra, hogy „egy társadalom nyelvi viselkedését a közösség felépítése, kulturális identitása, a hagyományaira épülő normák, társadalmi elvárások is szabályozzák” (Szili 2007: 14).

5. Az illemtanokadalom mint történeti forrásegyüttes

Történeti-szociológiai szempontból az illemtanokadalomhoz sorolható munkák a társas viszonyok és interakciók társadalomtörténeti kutatásához szolgáltathatnak alkalmas anyagot.

A 18. század második felétől egyre népszerűbbé és gyakoribbá váló illemtanok írói ugyanis – összegyűjtve és rendszerezve a korokban érvényes viselkedési és nyelvhasználati szabályokat – a korabeli társadalmi kérdésekre, etikai és pszichológiai nézetekre is reflektáltak, érintve többek között a születési egyenlőtlenségek, az előítéletek vagy a társadalmi, életkori vagy nemi szerepek kérdését (Fábri szerk. 2001: 14). Egy adott korszak etikettje emellett – parancsok, illetve elvárások formájában – a korszak mindennapi életének egészét lefedi (Fabó 1980: 14).

Az illemtanokönyvek és viselkedési tanácsadók összessége „valamiféle bizonytalan körvonalú, de mégis létező, önálló és önmagára reflektáló illemtanokadalom alkot”

⁸ A magyar nyelvi udvariasság történetében leggyakoribb megszólítások társadalomtörténeti háttéréhez lásd Kertész 1933/1996.

⁹ A különböző korok és kultúrák metaudvariassági diskurzusait elemző, illetve az udvariasságot mint koncepciót bemutató kutatásokra példák az alábbiak: Culpeper–Demmen 2012; Fitzmaurice 2010; Watts 1999.

(Fábri 2001: 14), amelynek egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy fordítások, átdolgozások és eredeti alkotások egyaránt részét képezik.

A magyar nyelvű illem- és viselkedési tanácsadó-irodalom kivirágzása a 19. századra, különösen annak második felére tehető, összefüggésben a Magyarországon ebben az időszakban zajló társadalmi átrétegződéssel (Fábri szerk. 2001: 11). A 19. század második felének illemirodalmát értékszociológiai szempontból vizsgáló Fabó Kinga (1980: 17) felhívja a figyelmet arra, hogy az illemtankönyvek nem szorítkoznak csupán illemszabályok felsorolására, hanem különböző, a mindennapi élet erkölcsös és „helyes” éléséhez szükségesnek vélt ismereteket, tanácsokat, előírásokat tartalmaznak, mintegy a társadalmi státusz láthatóvá tételét célozva. A különféle szituációkra vonatkozó cselekvési előírások, lakberendezési és öltözködési tanácsok és levelezési minták mellett nyelvhelyességi és társalgási szabályok is megjelennek bennük – többek között utóbbiak teszik ezt a történeti-szociológiai forrásegüttest alkalmassá a történeti szociopragmatikai vizsgálódásra.

6. Társadalmi vonatkozások: a középosztálykérdés és az illemirodalom

„A nyelvi illem, a köszönésmód, az egymással írásban és szóban történő érintkezés annak a társadalomnak a viszonyait tükrözi, amelyet a politika határoz meg” (Del Medico 2002: 20). Vagyis az illemirodalmat forrásként használó kutatások nem nélkülözhetik annak megállapítását, hogy milyen összefüggések mutatkoznak az adott kor társadalmi struktúrája és az illemtankönyvek között. Fábri (2001: 11) szerint a 19. században és a 20. század első felében az illemtankönyvek „a magánéleti viselkedés szabályozottságát mint egy széles körben vonzónak tekintett társadalmi csoportba – az úriemberek körébe, azaz a jól nevelt, kiművelt viselkedéselitbe – való tartozás legfontosabb feltételét” tárgyalták, „függetlenül attól, hogy ez a csoport milyen mértékben létezik ténylegesen, s mennyiben pusztán eszményállítás” (Fábri szerk. 2001: 11). Ez a „kiművelt viselkedéselit” a középosztály vagy az ún. „úri középosztály”, amely társadalomtörténeti szempontból a 19. század második és a 20. század első felének Magyarországon zajló társadalmi változások egyik központi fogalma. Noha e tanulmánynak nem célja a középosztálykérdés tisztázása és részletes leírása, érdemes néhány megjegyzést tenni ebben a témában.

A középosztály fogalmának körülhatárolhatósági nehézségeit a csoport többkomponensű, heterogén volta adja. Ezen nehézségek ellenére tetten érhetők a 19. század második felében és a 20. század első felében született szövegekben a magyar középosztály fogalmának megkonstruálására tett kísérletek (ezek átfogó áttekintését lásd Kövér 2006).¹⁰ Az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot követő évtizedekben a középosztály lehetséges összetevő elemei közé számították a csoportban domináns földbirtokos rétegeket, a tudományos szakembereket („honoratiorokat”), valamint a városi polgárság (kereskedők, iparosok) felső csoportját – utóbbiak esetében rendszerint kiemelve a nem magyar jelleget (Kövér 2006: 78–85). Az említett társadalmi csoportok homogenizálását kulturális-műveltségi szempontból, a közép- és felsőfokú műveltség elterjedése által látták biztosítottak.

¹⁰ A középosztály fogalma tehát egyfajta, diskurzusok által teremtett és azok által alakított társadalmi valóságnak is tekinthető.

A későbbiekben a zsidók emancipálódásának ügye, illetve a dzsentrikérdés is a magyar középosztályról folytatott diskurzusok meghatározó elemévé vált (Kövér 2006: 85), és a magyar eredetű középbirtokos réteg középosztálybeli vezető szerepének megtartása állt a vonatkozó írások középpontjában. A századfordulóra a magyar gyökerű birtokos nemesség által dominált középosztály koncepciója kudarcot vallott, mi több, a középosztály egységes osztállyá szervezése is sikertelennek bizonyult (Kövér 2006: 120). A háború utáni évtizedekben a kérdést érintő eszmecserék tárgya a magyar középosztály megmentése volt, amelyet a dzsentri gazdasági hanyatlása és a zsidóság feltételezett térnyerése tett szükségessé (Kövér 2006: 121–154).

Az újabb társadalomtörténeti elemzések (vö. pl. Gyáni–Kövér 2006) olyan fontos attribútumokat sorolnak fel, amelyek egyfajta státusismérvül szolgálhattak arra nézve, hogy mely csoportok sorolhatók a középosztályhoz. Ezek a következők: származás; foglalkozás; megfelelő jövedelem, anyagi helyzet és az ezzel összefüggő életmód, életstílus; műveltség, iskolázottság.¹¹

Az illemtan irodalomban az „úri középosztály” elsősorban viselkedésszociológiai (Max Weber fogalmának magyarozatát lásd Gyáni–Kövér 2006: 99) perspektívából értelmeződik, az életvitelt, a formális neveltetést, illetve a származást és a foglalkozás presztízsét véve figyelembe. Utóbbi szempontból a dzsentri földbirtokosok és tisztviselők, illetve a különböző értelmiségi és polgári csoportok sorolhatók az „úri középosztály” fogalmába. Az említett csoporthoz tartozás életviteli kritériuma az önálló egzisztencia volt (Gyáni–Kövér 2006: 107), míg a formális neveltetést az illemtan-könyvek is segítették.

7. Az illemtan-könyvek udvariasságkonceptiója a 19. század második felében és a 20. század elején¹²

Fábr Anna (2001: 11) már idézett megállapítását – miszerint a 19. és 20. század első felében az illem- és viselkedési irodalom a magánéleti viselkedés szabályozottságát a kiművelt viselkedéselítbe való tartozás feltételeként kezelte – vehetjük alapul az illemtan irodalom közvetítette udvariasságkonceptió vizsgálatakor. Eszerint az etikettirodalomban körvonalazódó udvariasságfogalom az adott történelmi periódusban zajló társadalmi ártrendeződési folyamatokkal együtt tanulmányozandó.

A 19. század első felében – ahogy Fábr (2004) hangsúlyozza – a helyes viselkedés kérdését a politikusok és írók a földreformmal és a létező előítéletek megszüntetésével egyenrangúként kezelték. A 19. század elején várt változások azonban nem, vagy csak lassan következtek be, így a század végén a magyar társadalom „modernizációjának” ügye még mindig központi kérdésnek számított (vö. pl. Gyulai 1850). E modernizáció két alapvető kívánalma a társadalmi egyenlőség megteremtése, illetve a magyar viselkedéskultúra „európaizálása” volt – ez a gondolat pedig nyomot hagyott a korszak illemtan irodalma által közvetített udvariasságkonceptióban is (vö. Fábr 2001: 13).

¹¹ Mindezek alapján Gyáni Gábor az első világháború utáni Magyarország társadalmi szerkezetének elemzése során már különböző (úri, köztisztviselői, polgári és értelmiségi) középosztályokról ír (Gyáni – Kövér 2006: 224–255).

¹² Az illemtan-könyvek történetileg változó udvariasságkonceptióját jelenleg is vizsgálom, az itt közölték előzetes megállapításoknak tekinthetők.

Az illemtankönyvek a társadalmi változásokra, illetve egymásra is reflektálnak (egy 1935-ös műben [MUE.] például rendszeresen utalnak „a háború előtti idők” illemtanaira, többnyire negatív kontextusban említve őket). A társadalmi viszonyok változásával összefüggésben változott az illemtan közvetítette udvariasságkonceptió is: amíg a 19. század második felében – az erősen hierarchikus társadalmi berendezkedés, illetve a rendi társadalomhoz kötődő mentalitás hatása nyomán –, úgy tűnik, a normatív, a társadalmi viszonyokat jelölő udvariasság dominál, addig a két világháború között, a társadalmi viszonyok megváltozásával („A szegény nem »nézze, jóember« többé, hanem »teljesen átérzem az Ön helyzetét, uram«. Ne haragudjatok, hogy gazdag vagyok, és igyekeztek megbocsátani! – ezt a jelmondatot viseli ma gomblyukában a jómódú úriember [...]” MUE. 228) a megszólításokban és címzésekben továbbra is meghatározó normatív udvariasság mellett olyan megjegyzések is megjelennek, amelyek a stratégiai udvariasságra utalnak, amelyben a társadalmi státus kevésbé fontos része a verbális és nem verbális interakcióknak (vö. Szili 2007: 13).

8. Illemtankönyvek és társalgási útmutatók mint történeti szociopragmatikai források

A 19. század második felében megjelenő illemtankönyvekre különösen igaz, hogy a nyelvhelyességre és a társalgásra vonatkozó szabályokat tartalmazzák, az illem részének tekintve ezeket (Fabó 1980: 13), ugyanakkor a későbbi, a 20. század első felében készült munkákban is találhatunk a nyelvhasználatra vonatkozó megjegyzéseket. Az udvarias nyelvi viselkedés vizsgálatára eszerint az illemtankönyvek kiválóan alkalmasak lehetnek, és ugyanez mondható el a társalgási útmutatókról is, amelyekben – tárgyukból következően – a nyelvhasználati kérdések még erőteljesebb hangsúllyal szerepelnek. Hangsúlyozandó ugyanakkor a választott forráscsoport meta-jellege: bár az újabb udvariasságelméletek és -vizsgálatok az udvarias nyelvi tevékenység diszkurzív jellegét is figyelembe veszik, egyaránt vizsgálva az adott kommunikációs szituációban a megnyilatkozó és a befogadó szempontjait, erre az illemtan esetében nincs mód. Ezek a források ugyanis nem klasszikus beszédhelyzeteket írnak le, hanem az udvarias nyelvhasználatra vonatkozó előírásokat, szabályokat rögzítenek, így sokkal inkább a beszélők nyelvhasználatra vonatkozó tudását és tudatosságát befolyásolták. A nyelvi tevékenységhez való reflexív viszonyulás, vagyis a metapragmatikai tudatosság (Tátrai 2011: 119) kérdése azért is fontos, mert az udvariasság mint társadalmi gyakorlat és mint nyelvi tevékenység meghatározó része egy olyan **értékelő vagy minősítő mechanizmus**, amely alapján egy – esetünkben – nyelvi megnyilatkozás az adott szociokulturális viszonyrendszerben udvariasnak vagy udvariatlannak tekinthető (Kádár–Haugh 2013: 60). Ezen értékelő eljárás normatív bázisaként, voltaképpen az adott történelmi periódusban az udvariasságra vonatkozó elvárási horizontjaként vizsgálható az illemtan. (Az illemtan történeti szociopragmatikai vizsgálatához lásd még Németh 2015a.)

A következőkben azonban az illemtankönyveket és társalgási útmutatókat „általában” kívánom bemutatni, olyan elemekre összpontosítva, amelyek meggyőzően bizonyítják, hogy ez a történeti-szociológiai forrásegyüttes történeti szociopragmatikai vizsgálatok alapja is lehet. Az ismertetés során reflektálok az elemzett művekben konstruálódó „illendő nyelvhasználat” fogalmára, továbbá az udvarias nyelvi tevékenységnek

a választott forrástípusban megjelenített pragmatikai és társadalmi vonatkozásait is felvillantom, utóbbiak természetesen nem választhatók el egymástól élesen. Megállapításaimat jellemző példákkal illusztrálok.

8.1. Az „illendő nyelvhasználat” kérdése

A korábbiakban már utaltunk az illemtankönyvek heterogén tartalmára, illetve arra, hogy a sokféle téma között nyelvhelyességi és társalgási szabályok is helyet kapnak (Fabó 1980: 17). Mind a kifejezetten a nyelvi tevékenységre reflektáló társalgási útmutatók, mind az illemtankönyvek nyelvhasználati elvárásai vizsgálhatók nyelvi ideológiai szempontból, amely aspektus szintén a történeti szociopragmatika egyik komponensének tekinthető (Maitz 2006: 307–308).

A vizsgált forráseggyüttes **nyelvi ideológiai** megközelítése során meg kell jegyeznünk, hogy a dualizmus társadalmának nyelvről való gondolkodásában a nyelvi nacionalizmus játszott meghatározó szerepet. Ennek legfontosabb gondolati elemei többek között a nemzeti nyelv előtérbe helyezése, egy néppel, egy nemzettel és egy kultúrával való azonosítása, speciális gondolkodásmóddal és nemzeti karakterrel való összekapcsolása, a nemzeti nyelv más nyelvek (főként a német és a latin) általi veszélyeztetettsége, illetve az idegen kifejezések használatának elutasítása (Maitz 2006: 313–321). Utóbbi egyszersmind a purista nyelvszemlélet alapja is.

A korszak nyelvről való vélekedésének művelődéstörténeti hátterét sem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül: a nyelvi nacionalizmus, illetve a purista nyelvszemlélet dominanciája ugyanis az 1867 előtti önkényuralmi időszak magyar nyelvet és nyelvhasználatot is érintő változásaira, vagyis a bezártságra (a tudományos intézmények felfüggesztése, a nyilvánosság mindennapi életének beszűkülése), illetve a jelentékeny németesítési törekvésekre adott válaszként értelmezhető (vö. Tolcsvai Nagy 2004: 45–48).

A társalgás – amelynek fontosságát, normatív szabályozását indokolja, hogy „azelőtt az emberek jogai közé számított, most kötelességeik egyikét képezi, s az, ki most hallgat, vagy nevetlen vagy buta embernek tartatik” (PMT.¹ 36) – nyelvhasználatára vonatkozó elvárásokat a nyelvi nacionalizmus, illetve a purista nyelvszemlélet határozza meg a dualizmus korszakában (vö. Maitz 2006), de a későbbiek során, a két világháború között megjelent illemtankönyvekben és társalgási útmutatókban is. Ennek oka elsősorban az illemtanra jellemző, már említett átdolgozásokban és forrás nélküli átvételekben keresendő (az Új Idők-féle illemtankönyv [ÚI.] például e tekintetben a Nem illik! című, 1886-os kiadvány tartalmát idézi).

Az illemtanban az udvarias és illendő nyelvhasználat eszerint a nyelvtan helyes tudására épül (pl. Censor 1886: 51), a társalgás során fontos a „helyes magyar beszéd”:

(1) „Mindenek előtt (sic!) iparkodjunk a nyelvtan szabályai szerint beszélni. Hiúságból sokan a francia, angol s német nyelv ismeretével kérkednek, s a magyar nyelvet elhanyagolják. Művelt magyar embernek nagy szégyenére válik, ha anyanyelvén rosszul s hibásan beszél. [...] Idegen szavakat ritkán használunk. A mi nyelvünk oly gazdag, hogy az idegen szavak használatát mellőzhetjük. Ha azonban német szavakat magyar

nyelven kifejezni nem lehet, ilyenkor kénytelenek vagyunk idegen szavakat használni. Más részről azonban hiúságnak tűnik fel, idegen szavak alkalmazása ott, hol magyar nyelven ki lehet magunkat fejezni. Nincs nevetségesebb, midőn valaki az idegen szavakat nem értve, azt használja, s hibásan mondja ki.” (Kassay 1876: 23)

Nyelvi ideológiai szempontból e gondolattal rokonítható egy, az első világháború után megjelent illetemkönyvnek a társalgás illő módjára vonatkozó megjegyzése is, amely stilisztikai elvárásokat is tartalmaz:

(2) „Ahhoz tehát, hogy a beszédünk, a társalgásunk helyes és formás legyen, elsősorban jól kell tudnunk magyarul. [...] Ennek első feltétele nyelvünk tisztán tartása. Óvakodnunk kell minden kártékony befolyástól. Ilyenek pl. az idegen zsargon, az újabban divatos jassz kifejezések, továbbá a sөpredék és a romlottabb ízlésű mulatók és kabarék minden nyelvszemete, valamint minden alantas kifejezés.” (ifj. Gonda 1920: 164–165)

Az 1933-as, Új Idők-féle illemkódexben a megfelelő beszéd és társalgás alapelveként olvasható gondolatok pedig a nyelvi nacionalizmus azon elemét példázzák, amely a nemzeti nyelvet egy adott néppel, illetve annak gondolkodásmódjával felelteti meg:

(3) „A népet leginkább az a nyelv jellemzi, amelyet beszél, mert az tünteti fel legkifejezőbben gondolkodásmódját, életfelfogását. [...] Ha nem tudnál, tanulj meg magyarul, és ne szégyellj úgy beszélni, hogy beszédeden a Tudományos Akadémiának se legyen kifogásolni valója.” (ÚI. 103)

Az 1886-os *Nem illik!* című munka által bemutatott példák szintén a nyelvi nacionalizmus hatását tükrözik, amikor is a német nyelvi hatást mutató szószerkezetek használata (*várni hagyni, pénzt kiadni*; „Nem illik magyar emberhez jól kinézni, ő jó színben van, ha egészséges – s a ruha nem áll jól, hanem *illik neki*, ha jól van öltözködve” [Censor 1886: 55]) minősül illetlennek.

A társalgás során illendő kiejtésbeli elvárások a **nyelvjárási jelenségek stigmatizálását** jelzik: „nem illik a *nagsád*-at úgy ejteni, hogy *nassád*, ne mondjunk *pálya* helyett *pállát*, *olyan* helyett *ollant* stb. Szóval, ne vidékiesen, hanem irodalmilag beszéljünk”; „nem illik pórias nyelven beszélni. Művelt körökben nincs helye a parlagságnak” (Censor 1886: 51). Az ÚI. a „pesties” beszédet is helyteleníti, a pesties beszédmód elsődleges sajátosságaként a divatszavak használatát emelve ki.

A bemutatott példák arra utalnak, hogy az illemirodalomban a társalgás során megfelelő nyelvhasználatra vonatkozó elvárásokat a nyelvi nacionalizmus, illetve a purista nyelvszemlélet alakítja, továbbá az „illik – nem illik” oppozíció a „nyelvi szempontból helyes – helytelen” szembeállítással is összefonódik.¹³ (Az illemirodalom nyelvi ideológiai vonatkozásainak részletesebb vizsgálatához lásd még Németh 2014a.)

¹³ Ugyanez figyelhető meg a Magyar Nyelvőr dualizmus kori, a nyelvi udvariasságot érintő szövegeiben (vö. Németh 2015b).

8.2. Pragmatikai vonatkozások

Az illemtankönyvek a mindennapi élet számos területét bemutatják: a társadalmi életben gyakorta előforduló szituációk (látogatások, esküvők, keresztelők, bálók, hangversenyek stb.) sokaságára igyekeznek útmutatást adni nemcsak a viselkedés, hanem a nyelvhasználat tekintetében is.

Pragmatikai szempontból így az illemtudomány a különböző beszédhelyzetekben tanúsítandó nyelvi viselkedést érintő normatív elvárások történeti vizsgálatára lehet alkalmas. E beszédhelyzetek többek között a következők: az asztalnál, étkezéskor folytatott társalgás, látogatás, utcai találkozás, nőtől való elbúcsúzás, szolgálat felajánlása egy nőnek stb.

Ezen elvárások egyik területét a különböző kommunikációs helyzetekben **felvethető vagy tiltott témák** jelentik: étkezés során nem illik gyomorpanaszokról beszélni, látogatáskor a fogadó teremben magánügyekről, illetve olyan ügyekről beszélni, amelyek csak a beszélőt érintik, kerülendők továbbá a beszélő betegségei, problémái, valamint a jelenlévők számára ismeretlen személyekre vonatkozó történetek (Censor 1886). Az asztalnál ülő legyen beszédes, de nem csevegő, a beszéd tárgya pedig legyen általános érdekű, a beszélő ne érintsen olyan témát, amely kapcsolódik az asztaltársaság valamelyik tagjához. Nem illik ítéletet mondani a tálalt ételekről és felszolgált italokról, kivéve, ha a háziasszony azt szeretné, hogy ezeket dicsérik.

Szociopragmatikai szempontból érdemes kiemelni A pesti művelt társalgó (PMT.¹) egyik megszorítását, amely szerint alacsonyabb rangú nem szólíthat fel egy, szintén az asztalnál ülő, de magasabb rangú vendéget. Az udvarias társalgást a PMT.¹ a következőképpen ismerteti: a társalgás az egyik fél részéről sem állhat csak kérdésekből, kerülendők továbbá az erkölcsös érzetet sértő témák is. Szociopragmatikai aspektusból figyelemre méltó a társalgás témájára vonatkozó, alábbi megszorítás is:

(4) „A művelt társaságban nem illik a nagyobb rangúaknak és gazdagabbaknak a szegényebbekkel való beszélgetés alkalmával rangunkról s gazdagságunkról beszélgetni – kivéve, ha pártfogásunkat ajánljuk fel.” (Kassay 1876: 43)

Ha a kommunikációs helyzetnek a beszélőnél magasabb társadalmi státuszban lévő résztvevője is van, a társalgásban át kell engedni számára a szót, ellentmondani neki nem szabad, mondanivalóját a legnagyobb figyelemmel kell kísérni. Amennyiben a beszédhelyzetben női kommunikációs partner is van, az életkor kérdése, illetve a női szépség (és hibáinak) témája számít kerülendőnek, továbbá mellőzendők az illetlen kifejezések is (AFT. 29).

8.3. Társadalmi vonatkozások

A nyelvi udvariasság társadalmi beágyazottságának történeti aspektusú vizsgálatára egyrészt egy, a 7. pontban már részben érintett téma, az illemtankönyveknek és társalgási útmutatóknak a társadalmi változásokra vonatkozó reflexiói, másrészt a megszólítások kérdésének tanulmányozása nyújt lehetőséget.

Wohl Janka Illem című, a 19. század végén született munkája a korszak udvariasságkonceptiójának azon elemeire ad példát, amelyek a társadalmi berendezkedésre, illetve annak megváltoztatására vonatkoznak. Wohl (1891: 37) az általa „kizárólagosan

modern magyar, de tulajdonképpen egészen keleties szokás”-ként leírt általános tegeződést kritizálja, amely alkalmas lehet az eltérő társadalmi rang szerinti differenciálásra, amikor is egy társaságba egy, a többi tagnál alacsonyabb rangú személy lép be, akit a többiek magáznak, és neki is magáznia kell a többi – egymás között tegeződő – személyt. Az udvariasság és a társadalmi egyenlőség kapcsolatát mutatja az alábbi idézet is:

(5) „A művelt társaság salonja (sic!) köztársaság, melyben mindenkinek, legalább külsőleg, egyforma tisztelettel tartozunk, s a civilizáció (sic!) minél magasabb fokán áll a társaság, annál kevésbé lesznek észrevehetőek körében a rangfokozatok különböző árnyalatai.” (Wohl 1891: 38)

A rangfokozatok kérdése legerőteljesebben az úgynevezett „**címkórság**” kérdésében merül fel. Minden illemtankönyv és társalgási útmutató hangsúlyos részei ugyanis a különböző rangú személyek szóbeli, illetve írásbeli kommunikációban való megszólítására vonatkozó szabályok. Serli Sándor¹⁴ (1878) a társadalmi válaszfalak lebontása és így a társadalom modernizálása, sőt, a nagyobb ipari teljesítmény elérése érdekében emel szót a társadalmi rangok és címek eltörléséért – ezáltal ugyanis az iparban dolgozók sem éreznék magukat alárendelt személynek, ami jobb teljesítményre sarkallná őket. Serli megközelítése a nyelvi udvariasság személyközi viszonyokat alakító jellegét emeli ki:

(6) „A műveltebb nemzeteknél, kiket különben a fényűzést illetőleg majmolni szeretünk, a „téns”, „tekintetes”, „nagyságos” stb. cafrangok, melyek csak arra jók, hogy a gőgöt ápolják, egymást lenézzük, s melyek az egymáshoz (sic!) közeledést a legnagyobb mértékben akadályozhatják, nincsenek divatban [...]. Azoknak előbb utóbb (sic!) nálunk is le kell omlaniok (sic!)!” (Serli 1878: 8–9)

Serli a rangfokozatok különböző árnyalatainak „eltüntetésére” az általános *uram*, illetve *asszonyom* megszólítás alkalmazását javasolja, szintén a személyközi viszonyok alakítását figyelembe véve:

(7) „[Az *uram*, *asszonyom* megszólítás használatával] Akit csak a véletlen összehoz, bár sohasem is látta egymást, bárhol, bátran és bizalmasan közeledik egymáshoz; mert sohasem jön zavarba, hogyan szólítsa egymást.” (Serli 1878: 23)

Serli idézett gondolatának mintegy ellenpontja a főként a dualizmus korabeli illemtankönyvek és társalgási útmutatók által az udvariasság egyik alapvető szabályának tartott elvárás, miszerint a beszédpartnert rangjának megfelelően illik megszólítani (ha a beszélő nincs tisztában az azonos kommunikációs helyzetben részt vevő többi nyelvhasználó társadalmi rangjával, törekednie kell arra, hogy erről információt szerezzen), a nyelvi tevékenység alakítása során pedig figyelembe kell venni a beszédpartnerek közötti társadalmi távolságot. A rangnak megfelelő megszólításokat az illemtankönyvek felsorolás szerűen közlik, többnyire ugyanazokat a társadalmi rangokat sorra véve:

¹⁴ Serli Sándor munkája nem illemtankönyvi munka, középpontjában azonban a 19. század végi udvariasságfogalom egyik központi problematikája áll.

(8) „Császárok- és királyokat (sic!): fölségednek címezzük; koronaörökösöket s nagyhercegeket: fönsségednek; hercegeket: hercegségednek; grófkat és bárókat méltóságodnak; vagy egyszerűen gróf-, báró úrnak; mindazokat, kiknek excellentiás (sic!) címre igényük van, excellentiádnak (sic!); méltósággal felruházottakat illető méltóságaik megnevezésével, mint ezredes úr, elnök úr sat., az öregebb nemeseket tekintetes úrnak is szokás címezni, mely czím (sic!) Magyarországon az ügyvédek s orvosokat is szokja illetni, ámbár újabb időben a cím már nem szokásos; papokat: főtisztelendő s tisztelendő címmel illetjük, amint kanonokok, plebánusok (sic!) vagy káplánok vagy csak papnövendékek. Minden egyéb férfit uraságod címmel tiszteljük meg.¹⁵ Nőknél nincs sok különbség, a főbb rangúakat vagy e ranghoz képest, például grófné, báróné vagy férjeik hivatalos állásához képest címezzük, vagy, mi most legdivatosabb, nagyságodnak címezzük, leányokat nagysád vagy kisasszony cím illet.” (PMT.¹: 34–35)

A beszédhelyzetben jelen nem lévő, de a társalgás során említett harmadik személyre is az illető címével – tehát nem az ő személyes névmással – illik utalni.

A nőkre utaló nyelvi elemek különösen fontos és érzékeny területét képezik a megszólításoknak.¹⁶ Az erre vonatkozó elvárások között találjuk többek között, hogy bárónét és grófnét nem illik *méltóságos asszonyom*-nak szólítani, mivel ez a megszólítás jár ki már az udvari tanácsosnének is¹⁷ (íj. Gonda 1920: 169). Továbbá:

(8) „Nőkkel szemben a *nagysád* vagy *nagyságod* sokszor helyettesíti a hivatalos címet. Mágnási körökben a *méltóságos* vagy *kegyelmes* is előfordul.” (Kalocsa 1884: 325)

A nők megszólítása nemcsak a férfi-női, hanem a nők egymás közti kommunikációjában is problémát jelenthetett:

(9) „De nehéz is nálunk a megszólítás művészete, különösen nőtársaságban. Ugyanis: tudna-e nekem ön vagy bárki más ma erre határozott feleletet adni: hogyan szólítsák egymást a nők, hogy ez kifogás nélkül, bátran és minden zavar nélkül tehessék? – Nem hiszem! A megszólítás – hacsak nem a legbizalmasabbak vannak együtt, amikor t. i. nem kell sokat „komédiázni” – még **egyenrangúak közt is** csak ímmel-ámmal vagy sehogy sem történik. (Kiemelés az eredetiben.) „Ténsasszony”, „nagysád” vagy

¹⁵ A különösebb ranggal nem rendelkező férfiak megszólításának kérdése A pesti művelt társalgó kapcsán a megszólítások történeti változására is kitűnő példát szolgáltat: míg az 1857-es kiadásban (PMT.¹) az „egyéb” férfiak megszólítása *uraságod*, addig az 1898-as kiadásban (PMT.²) már *ön*.

¹⁶ A nők megszólításának kérdése a Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli metaudvariassági szövegeinek is hangsúlyos részét képezi (vö. Németh 2014b).

¹⁷ Az illemtankönyvek megszólításra vonatkozó elvárásai által a megszólítások társadalmi leértékelődésének folyamata is vizsgálható.

„Frauvon”-nak szólítsák egymást? (Nálunk az utóbbi járja, a magyar társalgásban is!)” (Serli 1878: 19)

A 30-as években a címek a megváltozott politikai és társadalmi struktúrához illeszkednek (*főméltóságú* a kormányzó, *nagyméltóságú* a miniszter, *méltóságos* a püspök vagy a bárók és grófok, *nagyságos* a plébános vagy az ítélőtáblai bíró, *nemzetesek* pedig a vitézi rend tagjai) (vö. ÚI. 71). Az ebben az időszakban megjelenő illemtankönyvek egyike a következőképpen reflektál az ún. „címkórság” jelenségére:

(10) „[...] a hajdani parádés címzéseknek bealkonyodott. Régen valóságos tudomány volt megállapítani, hogy kit minő címzés illet. [...] Ettől a mentalitástól, hál Istennek, messzire kerültünk, ha némi kis címkórságtól nem is tudtunk teljesen megszabadulni.” (MUE. 87–88)

A címek és rangok társadalmi helyzet szerinti használata, illetve e használat megítélésének változásai tehát szintén olyan szociopragmatikai jelenségek, amelyek történeti vonatkozásai illemtanulmányok vizsgálataival megfigyelhetők.

A beszédpартnerek társadalmi helyzete (származása, vagyona, foglalkozása stb.) nemcsak a megszólításokat, hanem az egész beszédhelyzetet meghatározza a 19. századi illemtanulmányokban, és befolyásolja az udvarias nyelvi viselkedésre törekvő beszélő nyelvi tevékenységét is. A PMT.¹ a beszédpартnereket társadalmi státusuk szerint osztályozza: lelkéssel szemben kerülendők a könnyelmű tréfák, de az álszenteskedő társalgás is; a tudósok szavára figyelni kell, nem szabad megsejteniük, ha a másik nem érti azt, amiről beszélnek; a művészekkel való társalgás során helyénvalók a könnyelmű tréfák; katonákkal társalogni a politikai és hadtudományi kérdések kerülendők; az „egyszerű polgárokkal” való beszédben pedig az azok műveltségét meghaladó témákat illik mellőzni, „legyünk irányukban szüntelen udvariasak, leereszkedők s elnézéssel tűrjük hiányait” (PMT.¹: 91).

A társadalmi helyzet (kiegészülve a nemek közti különbségekkel) emellett a tegezés-magázás kérdését is alakítja az illemtanulmányok tanúsága szerint:

(11) „[magasabb rangú vendégeket] ha hölgyek, a háziasszony nem tegezheti, ha urak, nem magázza, és nem szólítja csak a nevével” (Szabóné 1904: 16).

A **tegezés-magázás** megítélése kapcsán szintén érdekes megállapításokat tehetünk a különböző történelmi korszakokból származó társalgási útmutatókat és illemtanulmányokat vizsgálva: Méhes (1903: 75) az „előkelő körökben” divatos általános tegezést például nem tartja helyesnek, mivel a tegezést szerinte csak közeli viszonyok, illetve rokonsági kötelékek igazolják.

9. Összegzés

A jelen tanulmány középpontjában egy olyan, a magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban jobbra mellőzött forrástípus állt, amely történeti szociopragmatikai vizsgálatok forrása lehet. Az illemtanulmányból kiemelt, a 19. század második, illetve a 20. század első felében megjelent illemtanulmányokat és társalgási útmutatókat történeti szocioprag-

matikai aspektusból vizsgáltam. Noha munkám során nem törekedtem az említett korszak összes illemirodalmi művének bevonására, az elemzés rámutatott, hogy ezek az etikettirodalomhoz sorolható művek mint a nyelvi tevékenységhez reflexív módon viszonyuló munkák számos szociopragmatikai jelenség diakrón szemléletű vizsgálatára alkalmasak, így hosszabb történeti periódusokat vizsgálva többek között az udvarias nyelvhasználatot érintő normatív elvárások történeti változásainak megfigyelésére is lehetőséget nyújtanak.

A dolgozatban az illemirodalmon alapuló, lehetséges történeti szociopragmatikai vizsgálatok bemutatásakor nem a teljességre törekedtem, sokkal inkább azok irányát kívántam kijelölni, példát adva a kutatásra érdemes jelenségekre (pl. az illő–illetlen és helyes–helytelen oppozíció összekapcsolódása az udvarias nyelvhasználat kapcsán, a megszólítások alakulása a társadalmi struktúrák változásával összefüggésben, a címkőség kérdése, a tegezés–magázás megítélése, használata stb.).

A továbbiakban az illemirodalmi forrásegyüttest felhasználva a fenti kérdések mellett a 19. század második és a 20. század első felének udvariasságkonceptiója, illetve a normatív és a stratégiai udvariasságfogalom alakulása is tanulmányozható. Egy-egy korszak illemtankönyveinek és társalgási útmutatóinak vizsgálata pedig egyszersmind hozzáegíthet egyfajta, az adott periódus udvarias nyelvhasználatára vonatkozó pragmatikai pótkompetencia kialakításhoz is, amely más korabeli források elemzése során segíthet legyőzni a történeti különbségekből adódó kulturális deficitet (Forgács 1994: 20) elsősorban szociokulturális, illetve metapragmatikai síkon.

FORRÁSOK

- AFT. = Sz. N. 1853: *A finom társalgó*, Pest, Geibel Ármin.
- Censor 1886: „*Nem illik!*” *Útmutató a társadalmi érintkezésben többé-kevésbé elterjedt visszasságok, nyelvbéli hibák s egyéb botlások elkerülésére*. Az angol „Don’t!” nyomán honi viszonyainkra alkalmazta M. T. Bevezetéssel ellátta Porzó [Ágai Adolf], Budapest, Singer és Wolfner kiadása.
- ifj. Gonda Béla 1920: *Jó modor – jó társaság*, szerzői kiadás.
- Kassay Adolf 1876: *A finom művelt társalgó*, Budapest, Szentkirályi és Kornis.
- Kalocsa Róza 1884: *Az illem könyve*, Budapest, Révai Testvérek Kiadása.
- Méhes András 1903: *Társalgó. Az ildom tankönyve az élet minden viszonyaira*, Budapest, Franklin Társulat.
- MUE. = Csánk Endre szerk. 1935: *Művelt és udvarias ember a XX. században*, a Pesti Napló Rt., Az Est Lapkiadó Rt. és a Magyarország Napilap Rt. kiadása.
- PMT.¹ = Egy pesti arszlán 1857: *A pesti művelt társalgó*, Pest.
- PMT.² = Egy pesti arszlán 1898: *A pesti művelt társalgó*, Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) Könyvkereskedés kiadása.
- Serli Sándor 1878: *Akarjuk nemzetünk bajait gyógyítani?... Úgy: le a címzésekkel!* Mohács, Lutsch József nyomdája.
- Szabóné Nogáll Janka 1904: *A jó modor. Útmutató a modern társas-élet kötelességeinek és az illem szabályainak helyes követésére*, Budapest, Érdekes Könyvtár Kiadóhivatala.

ÚI. = *Az Új Idők Illemtudománya*, Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1930.
 Wohl Janka 1891: *Illem. A jó társaság szabályai. Útmutató a művelt társaséletben*. Budapest, Athenaeum.

HIVATKOZÁSOK

- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1987: *Politeness. Some Universals in Language Usage*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan 2010: Historical sociopragmatics, in Jucker, Andreas H. – Irma Taavitsainen eds.: *Historical Pragmatics*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 69–97.
- Culpeper, Jonathan – Demmen, Jane 2012: Nineteenth-century English politeness: Negative politeness, conventional indirect requests and the rise of individual self, in Bax, Marcel – Kádár, Dániel Z. eds.: *Understanding Historical (Im)politeness*, Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing, 49–81.
- Del Medico Imre 2002: A középosztály magatartásformái. Megszólítás, tegeződés, levelezés egykor, *História* 24/7, 20–23.
- Domonkosi Ágnes 2002: *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*, Debrecen, Debreceni Egyetem.
- Ehlich, Konrad 2005²: On the historicity of politeness, in Watts, Richard J. – Ide, Sachiko – Ehlich, Konrad eds.: *Politeness in Language. Studies in its History, Theory and Practice*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 71–108.
- Fábó Kinga 1980: *Értékváltozások a 19. század második felében. Kísérlet a kor társadalmi értékudatának rekonstruálására – erkölcsi és illemtudományok alapján*, Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet Értékszociológiai és Társadalomtudományi Elemzések Műhelye – Művelődéskutató Intézet.
- Fábri Anna szerk. 2001: *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935)*, Budapest, Mágus.
- Fábri Anna 2004: Manners Maketh Magyars. Polite Society in the 1880s, *The Hungarian Quarterly* 45, 127–133.
- Fitzmaurice, Susan 2010: Changes in the Meanings of *politeness* in Eighteenth-century England: Discourse Analysis and Historical Evidence, in Culpeper, Jonathan – Kádár, Dániel Z. eds.: *Historical (Im)politeness*, Bern, Peter Lang, 87–117.
- Fraser, Bruce 1990: Perspectives on Politeness, *Journal of Politeness* 14/2, 219–236.
- Forgács Tamás 1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia, *Néprajz és Nyelvtudomány* 35, 17–23.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2006: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Gyulai Pál 1850: Társas életünk, in Szilágyi Sándor szerk.: *Pesti Röpívek. Magyar írók füzetei a szépirodalom, társasélet és divat köréből*, Pest, Kozma Vazul nyomdája, I/4, 97–100; 5, 129–134; 6, 161–164; 7, 193–198; 8, 225–226; 9, 257–259; 10, 289–291.

- Jacobs, Andreas – Jucker, Andreas H. 1995: The Historical Perspective in Pragmatics, in Jucker, Andreas H. ed.: *Historical Pragmatics*, Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publishing, 3–35.
- Jucker, Andreas H. 2009: Historical Pragmatics, in Mey, Jacob L. ed.: *Concise Encyclopedia of Pragmatics*, Amsterdam – New York – Oxford, Elsevier, 325–327.
- Kádár, Dániel Z. 2013: Historical Politeness, in Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jeff eds.: *Handbook of Pragmatics*, Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins, 1–34.
- Kádár, Dániel Z. 2014: Historical Pragmatics, in Chapelle, Carol A. ed.: *The Encyclopedia of Applied Linguistics*, Oxford, Wiley-Blackwell.
- Kádár, Dániel Z. – Culpeper, Jonathan 2010: Historical (Im)politeness. An Introduction, in Culpeper, Jonathan – Kádár, Dániel Z. eds.: *Historical (Im)politeness*, Bern, Peter Lang, 9–37.
- Kádár, Dániel Z. – Haugh, Michael 2013: *Understanding Politeness*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kertész Manó 1933/1996: *Szállok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*, Budapest, K. u. K. Kiadó.
- Kövér György 2006: A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig, in Kövér György szerk.: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*, Budapest, Századvég Kiadó.
- Leech, Geoffrey N. 1983: *Principles of Pragmatics*, London – New York, Longman.
- Levinson, Stephen C. 1983: *Pragmatics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Maitz Péter 2000: A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán, *Magyar Nyelvőr* **124**, 501–513.
- Maitz Péter 2006: A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológiai elemei, *Magyar Nyelv* **102**, 307–322.
- Mey, Jacob L. 2001²: *Pragmatics. An Introduction*, Oxford, Blackwell.
- Németh Luca Anna 2014a: Nyelvi és nyelvhelyességi ideológiák a magyar nyelvi udvariasság dualizmus korabeli fogalmában. Előadás. 10. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2014. október 10.
- Németh Luca Anna 2014b: A nőkre vonatkozó megszólítások kérdése a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban, in Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina szerk.: *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain – A Félúton 9. konferencia kiadványa*, Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 13–28.
- Németh Luca Anna 2015a: Szempontok az illemirodalom történeti szociopragmatikai vizsgálatához, in Bárdosi Vilmos szerk.: *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*, Budapest, Magyar Filológiai Társaság – Tinta Könyvkiadó, 193–202.
- Németh Luca Anna 2015b: *A nyelvi udvariasság kérdése a Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli évfolyamaiban*, *Magyar Nyelv* **111**, 189–203.
- Sárosi Zsófia 2003: Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben, *Magyar Nyelv* **99**, 434–447.
- Szili Katalin 2007: Az udvariasság pragmatikája, *Magyar Nyelvőr* **131**, 1–17.

- Tátrai Szilárd 2011: *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004: *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*, Budapest, Áron Kiadó.
- Watts, Richard J. 1999: Language and politeness in early eighteenth century Britain, *Pragmatics* 9/1, 5–20.
- Watts, Richard J. 2003: *Politeness*, Cambridge, Cambridge University Press.